



Social analysis of the expression of divine emotions in the Holy Quran as a model for the social action of a believer

Seyed Hadi Sajedi ¹ 

1. Assistant Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: s.h.sajedi@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 15 January 2024
Received in revised form: 19 June 2024
Accepted: 20 June 2024
Published online: 22 June 2024

Keywords: *Believer, Divine Emotions, Feelings, Human Emotions, The Holy Quran, Max Weber.*

ABSTRACT

The expression of various pleasant and unpleasant emotions is common among humans. In the Holy Quran, Allah expresses different feelings, such as pleasure, anger, and love, towards specific individuals or human actions. Unlike human emotional expressions that result from internal passivity, divine expressions in the Quran are not derived from any passivity, but aim to guide humans and provide a social action model for believers. Using intellectual analysis, this study seeks to extract a system of divine emotional expressions to serve as a model for believers' social actions. It introduces a comprehensive classification of emotions expressed in the Holy Quran as pleasant or unpleasant. Using Max Weber's fourfold model, the article argues that none of the traditional, affectual, value- rational, or means-end rational actions represent the social action of a believer. It concludes that the social action of a believer should be considered as "wert rational action based on transcendent rationality" with its unique characteristics.

Cite this article: Sajedi, S. H. (2024). Social analysis of the expression of divine emotions in the Holy Quran as a model for the social action of a believer. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(2): 82- 98.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.370967.1687>



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.370967.1687>

1. Introduction

An important part of human mental and psychological states and their behaviors is related to people's emotions and feelings. There are examples of these interpretations in religious texts and Quranic verses that seem to indicate the speaker's emotional states. Considering the importance of this topic, the present article first examines basic theories about human emotions and feelings. Presenting a historical course from ancient Greece to great Muslim thinkers.

Based on induction, the Almighty Allah has expressed nine types of emotions and feelings in the Holy Qur'an regarding persons and actions. Generally, they can be divided into pleasant and unpleasant feelings. The pleasant feelings Allah has expressed in the Holy Quran are love, satisfaction, glad tidings, blessing, and compassion. Conversely, dislike, anger, curse, and threat are four unpleasant feelings expressed by Allah in the Holy Quran. Therefore, Allah, like man, expresses his feelings in the Qur'anic verses, but this does not mean changing his inner states but rather indicates the path of guidance, which leads to rewards and punishments. This behavioral pattern can provide an example and model for a believer in his or her social life.

2. Methodology

The article has three basic parts; therefore, it uses an appropriate method for each part. In the section referring to Quranic verses, the hermeneutic method is used with emphasis on Tabatabai's method for understanding Quranic verses. The intellectual method of Shia Theology is applied to the comparison between divine emotions and human emotions. Finally, to analyze the social action of a believer, the rational analysis method was used to understand and explain the social action of a believer. of wrong perceptions of this principle. He expresses his opinion under the title of innate civility and natural brutality.

3. Findings

In the Holy Qur'an, Allah speaks to people using common human language. Allah expresses his love, anger and the like in some verses. Although this expression of feelings looks like affectual action in the first place, but since change and passivity are not possible in Allah's nature, it cannot be considered as Weber's affectual action in any way. On the one hand, the expression of divine feelings is focused on value, and on the other hand, it is expressed based on a transcendent logic and in the direction of providing human happiness and perfection.

Based on this, none of Weber's types of social action has the ability to represent them, but an action of a believer, derived from the system of expressing divine feelings, must be understood and interpreted in the form of "wert rational action based on transcendent rationality"; A rationality that is not exclusive to the materialistic layer, but includes transcendent and divine values of man. Therefore, in choosing the means and the way to achieve those lofty goals, the believer benefits from his appropriate rationality. Based on this, the goal does not justify the means, but the means of achieving a goal must be proportional to that supreme goal. The important thing that can be concluded from this statement is that the model of the system of expressing divine feelings can be the model of the behavior of a believer. Man, who is Allah's caliph on earth, believes that individual and social actions are subject to Allah's orders, and this behavioral pattern is also an objective instruction for the social action of a believer.

4. Discussion and Conclusion

The social action of a believer based on the system of expressing divine feelings is similar to the existing actions in some aspects, but it is none of them. In the sense that they are expressed in the form of pleasant or unpleasant feelings, they are similar to emotional action, but they are not Weberian affectual action in any way, because there is no way for change and passivity and

transformation in the divine nature, and a believer is also not allowed to interfere with personal emotions, if he/she eagers to act according to divine belief system. Action based on believing system is similar to wert rational action, because it seeks to provide a higher value. Almighty Allah is the creator of the world and humans and He considers the purpose of His creation is to reach human perfection through worshipping Allah. Therefore, expressing satisfaction in the verses of the Holy Quran means giving reward and encouraging believers to do so. In the same way, expressing displeasure means punishment with the aim of avoiding the acts which hinder human development and happiness.

Action based on a believing system is also similar to Zweckrational action because, both in choosing the goal and in choosing the appropriate means, it is based on supreme rationality. Therefore, expressing love or anger towards a particular person or human action in the divine verses provides sublime goals in the path of human guidance and perfection. It should be noted that these goals are not limited to instrumental intellect; rather, they cover transcendent rationality and observe the values that fulfill global human happiness. This transcendent rationality is also active in choosing the right path and means to guarantee human values.

Therefore, it is possible to understand the action of a believer that is derived from the system of expressing divine emotions in the form of "wert rational action based on transcendent rationality." "wert rational action based on transcendent rationality" is similar to affectional action in the way of expression, it is similar to wert rational action in terms of value, but a value that is understood and chosen based on transcendent rationality. Achieving a goal is similar to Zweckrational action, which aims at a goal, with the difference that its goals are not limited to materialistic goals, and it follows transcendent rationality in choosing appropriate tools.

References

- Alkolaini, M. b. (1997). *Usul al-Kafi*. Tehran, Qom: Dar al-Oswa for printing and publishing.
- Barrett, L. F., Lewis, M., & Haviland-Joes, J. (2016). *Hnadbook of Emotions*, New York, London: The Guilford Press.
- Farabi, M. b. (1995). *Ara ahl al-Madineh al-Fazela wa Mozadatoha*. Beirut: Al-Hilal Dar and Maktaba.
- Khosropanah, A. (2007). *Philosophy of love in Islamic wisdom*. Magazine of "Book of Critique", 43, 27-56.
- Lazarus, R. S. 1991a. *Emotion and Adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Mustafavi, S. J. (1990). *Translation of Usul al-Kafi*. Tehran: Ilmia Islamia bookstore.
- Plutchik, Robert. 1982. "A psychoevolutionary theory of emotions." *Social Science Information* (University Press of America) (21): 529-553. <https://doi.org/10.1177/053901882021004003>.
- Strongman, T. Kenneth. 2003. *The Psychology of Emotion; From Everyday Life to Theory*, Fifth Edition. West Sussex, England: John Wiley & Sons Ltd.
- Sina, A. (2015). *Kitab al-Nafs of al-Shefa*. (H. Hassanzadeh Amoli, editing) Qom: Bostan Kitab.
- Shirazi, Q. A. (2005). *Description of Hikmat al-Ishraq of Suhrawardi*. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.
- Tabatabai, S. M. (2018). *Nehayat al-Hikmat*. Qom: Islamic Publications Office of Society of Teachers of Qom Seminary.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society; An Outline of Interpretive Sociology*. California: University of California Press.



تحلیل اجتماعی ابراز احساسات الهی در قرآن کریم به مثابه الگویی برای کنش اجتماعی انسان باورمند

سید هادی ساجدی

۱. استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: s.h.sajedi@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ابراز انواع احساسات خوشایند و ناخوشایند از متداول‌ترین رفتارهای جاری در میان انسان‌هاست. در قرآن کریم نیز خداوند متعال با تعابیر متفاوت به ابراز خشنودی، غضب و محبت نسبت به فرد خاص یا یک کنش انسانی می‌پردازد. هر چند برخلاف ابراز احساسات انسانی که حاصل انفعال درونی است، تعبیرهای الهی در قرآن کریم به هیچ وجه برآمده از انفعال درونی نیست، لکن با هدف هدایت انسان‌ها و حاوی الگویی از کنش اجتماعی برای مؤمنان و باورمندان است. لذا این مقاله بر اساس روش عقلی - کلامی به دنبال استخراج نظام ابراز احساسات الهی است تا به عنوان الگویی برای کنش اجتماعی باورمندان مورد استفاده و الهام‌گیری مؤمنان قرار گیرد. از نوآوری‌های مقاله ارائه یک دسته‌بندی جامع از انواع احساساتی است که در قرآن کریم در دو دسته احساسات خوشایند و احساسات ناخوشایند ابراز شده است. در تحلیل اجتماعی کنش انسان باورمند با استفاده از الگوی چهارگانه ماکس وبر، استدلال می‌شود که هیچ یک از کنش‌های عاطفی، سنتی، عقلانی معطوف به ارزش و عقلانی معطوف به هدف روایت‌گر کنش اجتماعی انسان باورمند نیست. مقاله به این نتیجه ختم می‌گردد که کنش اجتماعی انسان باورمند را باید از سنخ «کنش معطوف به ارزش بر اساس عقلانیت متعالی» با ویژگی‌های خاص خود قلمداد کرد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۵	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۳۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۳۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: احساسات الهی، احساسات، کنش عاطفی، کنش معطوف به ارزش، عواطف، عواطف انسانی، ماکس وبر.	

استناد: ساجدی، سید هادی. (۱۴۰۳). تحلیل اجتماعی ابراز احساسات الهی در قرآن کریم به مثابه الگویی برای کنش اجتماعی انسان باورمند. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۲): ۸۲-۹۸.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.370967.1687>



© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.370967.1687>

۱. مقدمه و بیان مسئله

بخش مهمی از حالات روحی و روانی انسان و رفتارهای برآمده از آنها، به عواطف و احساسات افراد مربوط است. در متون دینی و آیات قرآنی نیز نمونه‌هایی از این تعبیر وجود دارند که گویا نشان‌دهنده حالات عاطفی گوینده است. نظر به اهمیت موضوع، مقاله حاضر ابتدا به بررسی نظریات اساسی در باب عواطف و احساسات بشری پرداخته است. با آنکه تلقی اندیشمندان مسلمان از عواطف و احساسات انسانی با آنچه امروز توسط روان‌شناسان و نظریه‌پردازان مطرح می‌شود، متفاوت است لکن در این مقاله یک سیر و انسجام منطقی بین آنها برقرار شده است.

پس از بررسی دیدگاه‌های مرتبط با عواطف انسانی، با رجوع به آیات قرآن کریم و استخراج تقریباً همه آیات مرتبط، به یک نظام و دسته‌بندی از انواع مختلف احساسات ابراز شده در آیات قرآنی دست یافته‌ایم. احساسات نه‌گانه‌ای که در این مقاله با استناد به آیات قرآنی نظام یافته‌اند از نوآوری‌های مقاله است. هر چند به نظر می‌رسد نظام ابراز احساسات در کلمات خداوند، نوعی یکسانی و هم‌گونگی با رفتارهای عاطفی انسان دارد، لکن تفاوتی جوهری در میان است؛ چرا که احساسات الهی به هیچ وجه حاصل انفعالات درونی نبوده، بلکه غایتمندانه با هدف تربیت و هدایت انسان‌ها بیان شده است و الگویی جامع برای کنشگری اجتماعی انسان مؤمن و باورمند به هدایت الهی به شمار می‌آید.

۲. مفهوم و پیشینه احساسات انسانی

احساس و عاطفه از اجزای جدایی‌ناپذیر هویت بشرند. انسان‌ها از ابتدایی‌ترین لحظات خلقت با عواطف و احساسات خود قرین بوده‌اند. هیچ انسانی، بلکه فراتر از آن هیچ حیوانی نیست که عاری از انواع مختلفی از احساسات باشد. این فراگیری زمانی و مکانی موجب شده تا اندیشمندان در طول تاریخ به این موضوع پرداخته و سعی در فهم، بهره‌گیری و هدایت آن کنند. ارسطو از اولین متفکرینی است که در این زمینه دست به نگارش برده است. هر چند ارسطو، به اعتقاد برخی نویسندگان معاصر، هرگز نتوانسته است یک نظریه نظام‌مند در ارتباط با احساسات بشری عرضه کند (Cooper 1999, 406-407)، اما به هر حال، نکات ارزشمند و دسته‌بندی اولیه‌ای از آنها به دست داده است. ارسطو فهرستی از ۱۳ احساس بشری ارائه می‌کند که عبارتند از: خشم، آرامش، دوستی، نفرت، ترس، اعتماد در مقابل خطر، شرم، مهربانی، پارسایی، رنجش، حسادت و تقلید (Barrett, Lewis and Haviland-Joes 2016, 6) اما این تلاش از سوی دیگر اندیشمندان بویژه در دوران اسلامی غنا و ارتقای فراوان یافت.

توجه به احساسات و عواطف به معنای امروزی خود از آورده‌های علمی قرن هفدهم و هجدهم غرب است. به همین دلیل آن قدر که حکیمان مسلمان در دوران گذشته به موضوعاتی چون عقل، حکمت، فطرت و سعادت پرداخته‌اند به این موضوع توجهی نداشته‌اند، با این وجود، می‌توان ریشه‌هایی از این بحث را در نوشته‌های آنان ذیل دو موضوع پی گرفت. اول موضوع «نفس» است که غالب حکیمان و فیلسوفان مسلمان در «کتاب النفس» به تشریح قوای نفس پرداخته‌اند. آنها قوای نفس انسانی را به سه دسته: قوای نباتی، قوای حیوانی و قوای انسانی تقسیم می‌کنند. قوای حیوانی که بین انسان و حیوانات مشترک است، انواع مختلفی دارد که یکی از آنها، «القوة النزوعية» می‌باشد. دومین جایگاه بحث از این موضوع، ذیل بحث از تقسیم موجودات جهان به جوهر و عرض است که از آن به «مقولات عشر» تعبیر می‌شود. مقوله جوهر شامل جواهر است و آنها موجوداتی هستند که در صورت تحقق، به خودی خود موجودند و در تحققشان وابسته به چیز دیگری نیستند، در مقابل، تحقق خارجی اعراض نیاز به موضوعی دارد که عرض در آن تحقق یابد. اعراض نیز به نوبه خود انواع مختلفی

دارند که از جمله آنها کمیّات و کیفیات است. کیفیات (مقوله کیف) بر چهار نوع است. ^۱ یکی از کیفیات چهارگانه، کیف نفسانی است که شامل حالات روانی و درونی انسان همانند شادی، ترس، اندوه و ... می‌شود. بنابراین ردپای مبحث عواطف و احساسات در آثار حکمای اسلامی را به طور عمده باید در این دو بخش یافت که در ادامه شرح و بسط بیشتری در رابطه با «القوة النزوعية» طرح می‌گردد.

نزوع در اینجا به معنای شوق و اشتیاق داشتن به چیزی است. فارابی «قوة نزوعية» را اینگونه تعریف می‌کند: «این قوه همان است که گرایشات انسان با آن رقم می‌خورد، به اینکه چیزی را طلب کند یا از آن فرار کند یا از آن متنفر باشد یا آن را ترجیح بدهد یا از آن دوری کند. بغض و محبت و دوستی و دشمنی و ترس و امنیت و خشم و رضایت و میل و رحمت و سایر عوارض نفس با آن تحقق می‌یابد» (الاسلامیة ۱۴۱۴، ۳۱۰). ابن سینا در کتاب النفس شفاء به این نکته اشاره دارد که مصدر و منبع این قوه، تخیل انسانی است. یعنی وقتی تصویری مطلوب و یا صورتی ترسناک در قوه خیال شکل می‌گیرد، این تصور مثبت یا منفی باعث حرکت و اثرگذاری بر نفس می‌شود که گاهی مطلوب و خوشایند نفس است و گاهی مضرّ و مورد اکراه نفس که انسان از آن دوری می‌جوید (ابن سینا، ۱۳۹۵، ۵۷). علاوه بر آن، فارابی به بلندمرتبه بودن جایگاه این قوه اشاره دارد و «اینکه منشا اراده و تصمیم‌گیری انسان می‌باشد؛ چرا که اراده، همان گرایش به چیزی و یا اجتناب از چیزی است که انسان با حس و یا خیال درکش می‌کند، که یا به سمتش میل پیدا می‌کند و یا از آن دوری می‌جوید» (فارابی، ۱۹۹۵، ۸۴). شیخ سهروردی که از منتقدان حکمت مشاء و پدیدآورنده حکمت اشراق است، علی‌رغم انتقاداتی که به ابن سینا و پیروان او دارد، در این موضوع همان مسلک قدمای خود را طی کرده است. او بر این نکته نیز تأکید دارد که «قوه نزوعية» از جمله قوای حیوانی است (شیرازی، ۱۳۸۴، ۴۳۷) که نتیجه‌اش اشتراک انسان و حیوان در بهره‌مندی از عواطف و احساسات است. دلیل این اشتراک آن است که چون انسان دارای نفس انسانی است و نفس انسانی دربردارنده نفس حیوانی و نباتی است و بر آنها سیطره و مدیریت دارد، بنابراین انسان همه ویژگی‌های انواع ماقبل خود یعنی نبات و حیوان را نیز دارد.

علاوه بر «قوة نزوعية» و همچنین مبحث «کیف نفسانی»، برخی اندیشمندان به این موضوع ذیل بحث «عشق» نیز پرداخته‌اند. عشق یکی از بارزترین مصادیق عواطف و احساسات بشری است، که در طول تاریخ به صورت ویژه مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. در آثار آنها، موضوع چیستی عاطفه و احساس، طبقه‌بندی و دیگر ابعاد آن به‌عنوان مقدمه‌ای برای ورود به بحث عشق مورد پژوهش و نظریه‌پردازی قرار گرفته است. این نظریه‌پردازی‌ها منجر به تحولات جدی در فهم هستی و هویت عشق به‌عنوان قوی‌ترین احساس بشری شده است. از جمله این تحولات ناظر به موضوع عشق می‌توان به نقد عمده‌ای که ملاصدرا به پیشینیان خود در باب رد اصالت ماهیت و اثبات اصالت وجود دارد، اشاره کرد که اثرات خود را بر این بحث نیز می‌گذارد. چنانچه گذشت، حکیمان مسلمان عواطف و از جمله عشق را از سنخ کیف نفسانی قلمداد کرده‌اند که ذیل مقوله کیف و از سنخ ماهیات است. این دسته‌بندی یک پیش فرض نانوشته دارد و آن اینکه اصالت جهان هستی با ماهیات است. آنگاه که ملاصدرا این اصل زیرین را به چالش کشید و نشان داد که اصالت هستی با وجود است و آنچه جهان را به طور حقیقی پر کرده همان وجود است و ماهیات چیزی جز حد وجود نیستند، غالب مباحث گذشته که مبتنی بر اصالت ماهیت مورد بحث قرار گرفته بودند دچار تزلزل و نیازمند بازخوانی و اصلاح گردیدند. بر همین اساس، دیگر نمی‌توان عشق که همان شدت محبت است را از سنخ کیفیات نفسانی دانست، بلکه باید آن را از سنخ وجود قلمداد کرد. «عشق یک وجود است و نه یک ماهیت و نه از سنخ «کیف نفسانی»؛ همان‌گونه که باید بر اساس اصالت وجود و اعتباریت ماهیت، تمام مباحث ماهیت را به وجود برگرداند، ملاصدرا نیز باید این جریان را بر عشق

۱. این چهار کیف عبارتند از: کیف محسوس، کیف نفسانی، کیف استعدادی و کیف مخصوص به کمّ. علامه طباطبایی در نه‌ایة الحکمة می‌نویسد: «و ینقسم کیف انقساماً اولیاً- إلى أربعة أقسام کلیة هي کیفیات المحسوسة- و النفسانیة و المختصة بالکمیات و الاستعدادیة- و تعویلهم فی حصرها فی الأربعة علی الاستقراء» (طباطبایی، ۱۳۹۸، ۱۱۴). لازم به ذکر است که علامه طباطبایی در نه‌ایة الحکمة، کیف نفسانی را به گونه‌ای تعریف و تبیین می‌کند که از بحث ما فاصله می‌گیرد و مثال‌هایی که برای آن می‌زند عبارتند از: اراده، علم، خلق، لذت و درد (طباطبایی، ۱۳۹۸، ۱۲۱-۱۲۵). در واقع وی بیشتر حالات ثابت نفس را از جمله کیف نفسانی می‌داند، در حالی که عواطف و احساسات سریع الوجود و سریع الزوال چندان در زمره بیان وی نمی‌گنجد.

پیاده می‌کرد. و عشق را ساحت وجود و مرتبه هستی معرفی می‌کرد. از آن بالاتر، عشق مساوق وجود است» (خسروپناه ۱۳۸۶). اگر قرار باشد دیگر عواطف انسانی نیز همانند عشق از سنخ وجود به حساب آیند، باید تحولی جدید و نوآورانه در این عرصه ارائه کرد که از عهده این مقاله خارج است و می‌تواند موضوع پژوهش‌های بنیادین در این حوزه باشد. همه آنچه گذشت مروری سریع بر جایگاه هستی‌شناسانه و ارزش‌شناسانه عواطف و احساسات در نظر حکیمان مسلمان بود، لکن در دوران مدرن پردازش وسیعی به این موضوع شده است و ابعاد بسیاری کشف شده‌اند.

نظریه‌پردازی و پژوهش در ارتباط با احساسات انسانی در چند قرن اخیر گسترش ویژه‌ای یافته است. استرانگمن در کتاب خود با عنوان «روان‌شناسی احساسات» به حداقل ۱۵۰ نظریه راجع به احساسات پرداخته است که هر کدام بر بُعد خاصی تأکید دارند (Strongman 2003). علاوه بر نظریات مختلف، این موضوع ابعاد و زاویه‌های متعددی برای بحث یافته است. لازارس در دو کتاب «احساس و سازگاری» و «پیشرفت در نظریه شناختی، انگیزشی، رابطه‌ای در روان‌شناسی آمریکایی» که در سال ۱۹۹۱ نوشته است به ۱۲ جنبه مرتبط با احساسات به شرح ذیل پرداخته است: تعریف، تمایز احساسات از غیر آن، گسستگی احساسات از یکدیگر، نقش گرایش‌های رفتاری و روان‌شناسی، به هم پیوستگی متقابل احساسات در کارکرد، ارتباطات بین شناخت، انگیزه و احساس، رابطه بین مبانی زیستی و فرهنگی - اجتماعی احساسات، نقش ارزیابی و آگاهی، پیدایش احساسات، توسعه احساسات، تأثیرات احساس بر کارکرد عمومی و رفاه، و تأثیر درمان بر احساسات (Lazarus 1991a) (Lazarus 1991b). همه اینها نشان از گستردگی ابعاد گوناگون این بحث دارند که البته پرداختن به آن خارج از مأموریت این مقاله است. لکن نظر به اهمیت دسته‌بندی انواع احساسات در سیر مباحث مورد نظر، اشاره‌ای موجز به نظریه رابرت پلاچیک خواهیم داشت که ارائه دهنده یکی از مورد قبول‌ترین دسته‌بندی‌ها راجع به احساسات است.

پلاچیک بر اساس رویکرد روان‌شناختی تکاملی به دسته‌بندی احساسات و هیجان‌های انسان پرداخت. او از میان احساسات و هیجان‌های فراوان بشر هشت احساس را اصلی دانست. معیار در انتخاب این هشت احساس به‌عنوان احساسات اصلی بشر، اثرگذاری آنها از منظر اصل بقا است؛ چرا که هر یک به نوبه خود موجب بروز رفتارهایی در انسان می‌گردد که تضمین کننده بقای اوست. این احساسات هشت‌گانه عبارتند از: خشم، شادی، ترس، اعتماد، غم، تعجب، پیش‌بینی و انزجار (Plutchik 1982). این هشت احساس در مرکز چرخه پلاچیک قرار دارند، اما لایه‌ها و احساسات فراوان دیگری در حاشیه آن قرار گرفته‌اند. همه این احساسات بشری را می‌توان از حیث دیگر به احساسات خوشایند و ناخوشایند تقسیم کرد. احساسات خوشایند همانند عشق، امید، لذت و آرامش آنهایی هستند که با طبع انسان سازگار بوده و به نوعی رضایت و ارضای نیازهای انسانی را در پی دارند. در مقابل احساسات ناخوشایند همانند ترس و رنج و نفرت موجب نوعی برآفتگی و تضاد با طبع انسانی می‌گردند. این دسته‌بندی دوگانه در آثار اندیشمندان مسلمان نیز به چشم می‌خورد.

۳. نظام ابراز احساسات در آیات قرآنی

در قرآن کریم انواع و اقسام احساسات با زبان‌ها و قالب‌های مختلف بیان شده است. احساسات گاهی از سوی خداوند و گاهی از سوی انسان‌هاست. متعلق این عواطف و احساسات نیز گاهی خداوند، گاهی یک انسان یا گروهی از انسان‌هاست و گاهی حیوانات و اشیاء هستند. از سوی دیگر، در برخی موارد خبر از یک احساس و عاطفه داده می‌شود و گاهی در مقابل، ابراز احساسات در قالب الفاظ رخ می‌دهد، نه آنکه «اخبار» باشد. دایره همه این انواع بسیار گسترده است و بررسی همه آنها از هدف این مقاله خارج است. ما در این مقاله تنها بر آن بخشی تمرکز می‌کنیم که خداوند متعال نسبت به چیزی ابراز احساسات می‌کند، گویی خداوند چیزی را دوست دارد و یا از چیزی بیزار است و این احساسات را در قالب «جملات انشائی» و نه «اخباری» ابراز می‌دارد.

بر اساس استقراء، خداوند متعال نه نوع از عواطف و احساسات را در قرآن کریم ناظر به اشخاص و افعال ابراز کرده است. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان آنها را به احساسات خوشایند و ناخوشایند تقسیم کرد. احساسات خوشایندی که خداوند در قرآن کریم بیان داشته

عبارت‌اند از: محبت، رضایت، بشارت، منت و دلسوزی. در مقابل، دوست نداشتن، خشم (غضب)، لعنت، و تهدید چهار احساس ناخوشایندی هستند که از سوی خداوند در قرآن کریم ابراز شده است.

۱-۳. محبت

ابراز محبت و دوست داشتن یکی از پرسامدترین عواطفی است که خداوند در قرآن کریم نسبت به اشخاص و امور مختلف بیان داشته است. یکی از ساختارهای رایج این ابراز احساسات در قرآن کریم از سوی خداوند متعال استفاده از فعل «يُحِبُّ» است که به صنف‌های مختلفی از انسان‌ها تعلق گرفته است. «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ». خداوند پرهیزگاران را دوست دارد، همانطور که نیکوکاران را دوست دارد «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ». در این سیاق اصناف مختلفی از انسان‌ها ذکر شده‌اند که خداوند نسبت به آنها ابراز محبت و دوستی کرده است، همانند: توبه‌کنندگان^۱، پاکیزگان^۲، برپادارندگان عدل و قسط^۳، توکل‌کنندگان^۴، صبرکنندگان^۵. در این دسته از آیات، خداوند گروهی را به دلیل انصاف به صفت و ویژگی خاصی مورد محبت قرار داده و آنها را دوست دارد. گاهی دوستی خداوند مبتنی بر انجام عمل و کار خاصی است. تبعیت از پیامبر یکی از اعمالی است که موجب دوستی و محبت خداوند می‌گردد، «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ» (آل عمران (۳): ۳۱). جهاد در راه خدا نیز موجب جلب محبت الهی است، «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ» (نساء (۴): ۶۱). علاوه بر صنف‌های مختلف انسان‌ها و همچنین اعمالی که منجر به دوستی الهی می‌شوند، گاهی محبت الهی به یک ملت تعلق می‌گیرد، «فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» (مائده (۵): ۵۴).

ابراز محبت‌های الهی همیشه با استفاده از فعل «يُحِبُّ» نیست و از قالب‌های دیگری همچون اضافه و واژگان مهربانی نیز استفاده می‌شود. از سوی دیگر، محبت‌های الهی همیشه کلی نیست و در مواردی نسبت به فرد خاصی ابراز می‌گردد. افرادی که خداوند در قرآن کریم به آنها ابراز محبت می‌کند، فقط پیامبران هستند. خداوند در مورد حضرت نوح از تعبیر بنده ما استفاده می‌کند که نوعی ابراز محبت و علاقه است، «كَذَّبْتُمْ قَبْلَهُمْ قَوْمَ نُوحٍ فَاكَذَّبُوا عَبْدَنَا» (قمر (۵۴): ۹). شبیه این تعبیر در مورد حضرت داوود^۶، حضرت ایوب^۷ و پیامبر اسلام^۸ نیز استفاده شده است. اما این اسلوب بیش از همه در مورد پیامبر اسلام به کار رفته است؛ چرا که اضافه رسول به ضمیر متکلم همانند «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ» (مائده (۵): ۱۹) در مورد ایشان چهار بار در قرآن کریم به کار رفته است^۹. علاوه بر ترکیب اضافه، گاهی خداوند متعال از کلمات حاوی محبت و مهربانی نسبت به پیامبران خودش استفاده می‌کند. در مورد حضرت موسی اینگونه بیان می‌کند: «وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي» (طه (۲۰): ۳۹). نسبت به حضرت یحیی (ع) از واژه حنان به معنای مهرورزی و مهربانی استفاده می‌شود. «وَحَنَانًا مِن لَدُنَّا» (مریم (۱۹): ۱۳).^{۱۰}

۱. «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ» (بقره (۲): ۲۲۲).

۲. «وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ» (بقره (۲): ۲۲۲).

۳. «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (حجرات (۴۹): ۹).

۴. «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران (۳): ۱۵۹).

۵. «وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ» (آل عمران (۳): ۱۴۶).

۶. «اصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَادْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ» (ص (۳۸): ۱۷).

۷. «وَادْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ» (ص (۳۸): ۴۱).

۸. «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ» (بقره (۲): ۲۳).

۹. تعبیر «رسولنا» سه بار در سوره مائده (۵)، آیات ۱۵، ۱۹ و ۹۲ و یک بار نیز در سوره تغابن (۶۴)، آیه ۱۲ به کار رفته است.

۱۰. شبیه این تعبیر در همین سوره نسبت به حضرت ابراهیم (ع) نیز بیان شده است، «سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا» (مریم (۱۹): ۴۷)، اما چون در قالب اخبار است و از زبان خود حضرت آمده، در فهرست مورد نظر ما قرار نمی‌گیرد؛ چرا که حسب فرض، تنها مواردی را ذکر می‌کنیم که از سوی خداوند متعال بیان شده باشد.

بنابراین، خداوند در قرآن نسبت به چهار مورد ابراز محبت می‌کند. اولین و بیشترین موارد نسبت به صنفی از انسان‌ها است که دارای صفت خاصی باشند. دوم نسبت به انجام کار ویژه، سوم نسبت به یک ملت و چهارم نسبت به فرد خاص است که این افراد خاص منحصر به پیامبران است. نسبت به قالب بیان نیز، در بیشتر موارد از فعل «يُحِبُّ» استفاده می‌شود. اما خداوند در کنار آن، گاهی از قالب اضافه تشریفیه و گاهی کلمات مهرورزانه برای ابراز محبت خود به پیامبرانش بهره گرفته است.

۲-۳. رضایت

رضایت و خشنودی از جمله مواردی است که در قرآن کریم چندین بار از زبان خداوند ابراز شده است. دو مورد از آنها مربوط به بهشت است. دو مورد مربوط به شفاعت است و بقیه مربوط به این دنیاست. رضایت و خشنودی خداوند یکی از نعمت‌هایی است که بهشتیان در کنار دیگر نعمت‌ها در آنجا از آن برخوردار هستند، «هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (مائده: ۱۱۹).^۱ اما آیه دیگر در مورد روز حشر و مراحل محاسبه است که هیچ کسی نمی‌تواند شفاعت دیگری را کند مگر آن کس که خداوند به او اذن دهد و از سخن گفتنش خشنود باشد، «يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا» (طه: ۲۰: ۱۰۹).^۲ دیگر آیات مربوط به اتفاقات این دنیاست.

مهم‌ترین آیاتی که خداوند در آنها رضایت و خشنودی خودش را اعلام می‌کند مربوط به سه گروه خاص از مسلمانان صدر اسلام است. یک دسته انصار و مجاهدین پیشگام در گرویدن به اسلام هستند^۳، دسته دوم مسلمانانی که در راه دفاع از اسلام در مقابل نزدیکان خود قرار گرفته و با آنها جنگیدند^۴ و دسته سوم کسانی که در حدیبیه با پیامبر اسلام (ص) بیعت کردند^۵. در واقع خشنودی و رضایت خداوند که در قرآن نسبت به این سه گروه از مسلمانان اعلام شده به این دلیل است که همگی نقشی برجسته و بی‌بدیل در شکل‌گیری و تقویت نظام اجتماعی اولیه مسلمانان داشته‌اند، که اگر نبودند و این اقدامات را انجام نمی‌دادند، اسلام نمی‌توانست قوت گرفته و فراگیر شود.

در کنار اعلام خشنودی و رضایت نسبت به برخی افراد و اعمال، خداوند نسبت به سه مورد اعلام ناخشنودی کرده است. اول اینکه خداوند از انسان‌های فاسق رضایت ندارد، «فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَرْضَىٰ عَنِ الْقَوْمِ الْأَفْسِقِينَ» (توبه: ۹۶). دوم نسبت به کفر است که خداوند کافر بودن را برای بندگان نمی‌پسندد و از آن خشنود نیست، «وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ» (زمر: ۳۹: ۷). سوم نیز سخنان نادرست خیانت‌کارانی است که خداوند از آن رضایت ندارد، «وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ يُبَيِّنُونَ مَا لَا يَرْضَىٰ مِنَ الْقَوْلِ» (مائده: ۵: ۱۰۸).

۳-۳. بشارت

بشارت به معنای نوید دادن و خبر خوش به کسی رساندن است. فرد در هنگام بشارت، خبری را همراه با احساسات مثبت و خوشحالی و شفق به دیگران منتقل می‌کند؛ بنابراین بشارت آکنده از احساسات و عواطف خوشایند است. خداوند در قرآن کریم به صورت مستقیم یا غیر

۱. آیه دیگری هم با مضمون مشابه در مورد رضایت خداوند از بهشتیان وارد شده است: «جَزَاءُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ حَسِبَ رَبَّهُ» (بینه: ۹۸: ۸).

۲. آیه دیگر نیز در این مورد است که فرشتگان تنها می‌توانند کسی را شفاعت کنند که خداوند اجازه دهد و از او راضی باشد، «إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَىٰ» (نجم: ۵۳: ۲۶).

۳. «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ» (توبه: ۹: ۱۰۰).

۴. «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ... رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (مجادله: ۵۸: ۲۲).

۵. «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ» (فتح: ۴۸: ۱۸).

مستقیم به گروه‌های مختلفی از جمله: مؤمنین،^۱ مسلمانان،^۲ کسانی که ایمان آورده‌اند،^۳ نیکوکاران،^۴ فروتنان،^۵ اهل صبر،^۶ بشارت داده است. گاهی نیز خداوند متعال نسبت به چیز خاصی بشارت می‌دهد، به‌عنوان مثال: بشارت به بهشت «وَأَبَشِّرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» (روم (۳۰): ۴۱) و یا به تولد یک فرزند ویژه «فَبَشِّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ» (نوح (۷۱): ۱۱) و یا به رحمت و رضوان الهی «يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّتِ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ» (انبیاء (۲۱): ۹۰) و یا پاداش الهی «ذَلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ...» (مومنون (۲۳): ۴۲). سومین دسته از بشارت‌های الهی به انجام کار خاصی تعلق گرفته است، مثل پرهیز از عبادت طاغوت و پناه بردن به خداوند «وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى» (اسراء (۱۷): ۳۹)، و یا مثل تبعیت از قرآن و پروا داشتن از خداوند «إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنََ الْغَيْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ» (هود (۱۱): ۳۶)، و یا مثل تقوا پیشه کردن «الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ * لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ» (تغابن (۶۴): ۱۰). در هر سه دسته، اخبار خوب و مسرت بخش در قالب بشارت به مخاطبان داده می‌شود.

۳-۴. مَتَّ

مَتَّ و مَتَّ گذاری به معنای یادآوری خوبی و احسانی است که به دیگری انجام شده است، بدین معنا که فرد در درونش احساسی از وام‌داری دیگران به خود دارد که آن را در قالب یادآوری احسان و نیکی به آنها بازگو می‌کند. این رفتار در میان انسان‌ها از جمله خصیصه‌های منفی به حساب آمده و خداوند نیز بندگان را از ارتکاب آن بر حذر داشته است، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى» (بقره (۲): ۲۶۴)؛ چرا که ذکر احسان و نیکی هم برای دریافت کننده آن باعث احساس تحقیر و ناراحتی می‌شود و هم برای انجام دهنده آن، که موجب غرور و برتری‌طلبی می‌گردد. اما این موضوع در مورد خداوند متعال داستان دیگری دارد. خداوند در برخی آیات بر بندگان مَتَّ می‌گذارد که نه تنها معنای سلبی ندارد بلکه سرشار از ابراز محبت و نشانه دوستی او نسبت به برخی بندگان است. به تعبیر دیگر، خداوند در مورد نعمت‌های ویژه‌ای که به بندگان می‌دهد از این اصطلاح استفاده می‌کند. به همین دلیل است که این واژه در زمره مصادیق ابراز عواطف و احساسات قلمداد شده است؛ گویی خداوند رضایت و عنایت و توجه ویژه‌اش را نسبت به فرد یا افرادی ابراز می‌کند. خداوند نعمت ویژه‌ای به حضرت موسی داده، به مادرش الهام کرده که چگونه باید رفتار کند، «وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَى إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ»، (ص (۳۸): ۲۰) و بر مؤمنین مَتَّ گذاشت و برایشان رسولی از خودشان فرستاد: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنفُسِهِمْ» (آه‌عمران (۳): ۱۶۴) و خداوند بر هر یک از بندگان که بخواهد مَتَّ گذاشته و نعمت ویژه می‌دهد، «وَلَكِنَّ اللَّهَ يَمُنُّ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ» (ابراهیم (۱۴): ۱۱) همانطور که اراده کرده است تا بر مستضعفین جهان مَتَّ گذاشته و آنها را رهبران و وارثان جهان کند: «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص (۲۸): ۵).

۳-۵. شفقت (دلسوزی)

گاهی خداوند با دلسوزی و از روی شفقت و مهربانی با بندگان سخن می‌گوید، به‌گونه‌ای که گویا نسبت به سلامتی و حیاتشان نگران و دلواپس است. بارزترین مثال آن، آیه‌ای است که خداوند، پیامبر اکرم (ص) را خطاب قرار داده و می‌گوید: «فَلَعَلَّكَ بَاقِعٌ نَفْسِكَ عَلَىٰ آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا» (کهف (۱۸): ۶). آن قدر پیامبر اکرم (ص) نگران هدایت مردم بود و تلاش بیش از حدی نسبت به ایمان آوردن آنها به خرج می‌داد که خداوند از روی نگرانی و دلسوزی نسبت به خود پیامبر (ص) او را بر حذر داشته که نزدیک است خودت را به

۱. «وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ»، (بقره (۲): ۲۲۳) و (توبه (۹): ۱۱۲) و (۱۰: ۸۷) و (احزاب (۳۳): ۴۷) و (یونس (۱۰): ۸۷) و (صف (۶۱): ۱۳) و...

۲. «وَبَشِّرِ لِلْمُسْلِمِينَ»، (نحل (۱۶): ۱۰۲) و (نحل (۱۶): ۸۹).

۳. «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»، (بقره (۲): ۲۵) و «يُبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»، (شورا (۴۲): ۲۳) و «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا»، (بقره (۲): ۲۵).

۴. «وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ»، (حج (۲۲): ۳۷).

۵. «وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ»، (حج (۲۲): ۳۴).

۶. «وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ»، (بقره (۲): ۱۵۶).

خاطر آنها تباه کنی. خداوند در آیه دیگری نیز دلسوزی و محبتش نسبت به حضرت یحیی (ع) را نشان می‌دهد: «وَحَنَانًا مِّنْ لَّدُنَّا وَرَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا» (مریم: ۱۹: ۱۳).

۳-۶. دوست نداشتن

احساسات و عواطف گاه خوشایند هستند و گاه ناخوشایند. تا پیش از این به پنج ابراز احساسات خوشایند در آیات قرآنی اشاره شد، از اینجا به بعد به چهار احساس ناخوشایند پرداخته خواهد شد. پربسامدترین احساس ناخوشایندی که در قرآن کریم بارها تکرار شده است، ابراز عدم دوستی و دوست نداشتن است. خداوند اعلام کرده که گروه‌هایی از مردم را دوست ندارد. خداوند کافران را دوست ندارد، «فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ»،^۱ همانطور که ظالمان را دوست ندارد، «وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ».^۲ علاوه بر اینها، خداوند تجاوزکار،^۳ خیانتکار و ناسپاس،^۴ خودپسند و فخر فروش،^۵ اهل فساد،^۶ ناسپاس و گناهکار،^۷ اهل اسراف،^۸ مستکبر،^۹ مست شدگان در شادی،^{۱۰} و اهل خیانت^{۱۱} را دوست ندارد. خداوند از میان کنش‌های انسانی نیز فساد را دوست ندارد، «وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الفَسَادَ» (بقره: ۲: ۲۰۵).

۳-۷. غضب (خشم)

بالاتر از دوست نداشتن، خشم و غضب نسبت به برخی افراد است. خداوند در قرآن کریم برخی را مورد غضب خود قرار داده است. کسی که مؤمنی را از روی عمد بکشد مورد غضب و خشم خداوند است.^{۱۲} منافقین و مشرکینی که به خداوند سوء ظن دارند نیز مورد خشم الهی می‌باشند.^{۱۳} کسی که پس از ایمان به خداوند بار دیگر کافر شود خشم خداوند را برای خود به ارمغان آورده است.^{۱۴} کسانی که از آخرت سلب امید کرده و امیدی به تحقق آن ندارند جزو مغضوبین الهی هستند.^{۱۵} گروهی دیگری که مورد خشم الهی قرار گرفته‌اند، آنهایی هستند که پس از عرضه دلیل همچنان درباره خداوند به مجادله و انکار می‌پردازند.^{۱۶} دیگر گروه، کسانی هستند که از روی سرکشی به آیات الهی کفر ورزیدند و خشم خداوند را نصیب خود کردند.^{۱۷} گروه دیگر آنان هستند که در میدان مبارزه، پشت کرده و از نبرد کناره‌گیری می‌کنند.^{۱۸}

۱. ببینید: (روم: ۳۰: ۴۵)، (آل عمران: ۳: ۳۲).

۲. ببینید: (آل عمران: ۳: ۱۴۰)، (شورا: ۴۲: ۴۰) و (آل عمران: ۳: ۵۷).

۳. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُتَعَدِّينَ»، (بقره: ۲: ۱۹۰) و (مائده: ۵: ۸۷).

۴. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ»، (حج: ۲۲: ۳۸).

۵. «وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ»، (حدید: ۵۷: ۲۳) و (لقمان: ۳۱: ۱۸) و (نساء: ۴: ۳۶).

۶. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ»، (قصص: ۲۸: ۷۷) و (مائده: ۵: ۶۴).

۷. «وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ»، (بقره: ۲: ۲۷۶).

۸. «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»، (اعراف: ۷: ۳۱) و (انعام: ۶: ۱۴۱).

۹. «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ»، (نحل: ۱۶: ۲۳).

۱۰. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ»، (قصص: ۲۸: ۷۶).

۱۱. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ»، (انفال: ۸: ۵۸).

۱۲. «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَنَجَزَ آثْمَهُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ»، (نساء: ۴: ۹۳).

۱۳. «وَوَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ»، (فتح: ۴۸: ۶).

۱۴. «مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ... فَعَلَيْنَاهُمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ»، (نحل: ۱۶: ۱۰۶).

۱۵. «قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَةِ»، (ممتحنه: ۶۰: ۱۳).

۱۶. «حَجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِندَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ»، (شوری: ۴۲: ۱۶).

۱۷. «فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ»، (بقره: ۲: ۹۰).

۱۸. «وَمَنْ يُؤَلِّمِهِمْ يُؤَمِّدُ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ»، (انفال: ۸: ۱۶).

کسانی که طاغوت را عبادت می‌کنند نیز مورد خشم خداوند هستند.^۱ طغیان و زیاده‌روی در بهره‌گیری از نعمت‌های الهی نیز موجب خشم خداوند می‌گردد.^۲

۸-۳. لعنت

لعنت به معنای دور کردن کسی از روی ناراحتی و خشم است. برخی نیز برآیند معنای لعن در کتاب‌های لغت را اینگونه بیان کرده‌اند، «راندن، دور کردن و دور ساختن کسی از رحمت خویش» (مروتی ۱۳۹۴). بنابراین لعنت مرحله‌ای بالاتر از ابزار خشم است و یا شاید شدیدترین نوع ابزار خشم و غضب باشد که در قرآن کریم در برخی موارد همنشین غضب به کار رفته است.^۳

گروه‌ها و افراد مختلفی در قرآن کریم مورد لعن خداوند قرآن گرفته‌اند. کافران،^۴ مشرکان،^۵ منافقان،^۶ کتمان‌کنندگان حق،^۷ گروهی از اهل کتاب،^۸ عبادت‌کنندگان طاغوت،^۹ مفسدان در زمین و قاطعان رَحْم،^{۱۰} اذیت‌کنندگان خداوند و رسول^{۱۱} جزو گروه‌هایی هستند که مورد لعن الهی قرار گرفته‌اند. علاوه بر این گروه‌ها، کسی که از روی عمد مؤمنی را به قتل برساند^{۱۲} و همچنین شخص ابلیس که همت به گمراهی بشر بسته است،^{۱۳} جزو ملعونین قرار گرفته‌اند.

۹-۳. تهدید

تهدید به معنای ترساندن و بیم دادن دیگری از چیزی است. چنین رفتاری همیشه همراه با احساسات منفی همچون ناراحتی، دلخوری و نفرت است. خداوند در برخی آیات قرآنی، افرادی را به خاطر اعمال ناپسندشان تهدید می‌کند و البته برای این تهدید از همان واژه «بشارت» در معنای معکوس آن استفاده می‌شود. منافقان یکی از این گروه‌ها هستند که خداوند این چنین تهدید به عذابشان می‌کند، «بَشِّرِ الْمُتَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»، (نساء: ۴) (۱۳۸). کافرانی که اقدام به قتل انبیاء و آمران به قسط می‌کنند،^{۱۴} کافرانی که ایمان نمی‌آورند،^{۱۵} اهل کتابی که اموال مردم را به باطل تصاحب می‌کنند و مانع هدایت آنها می‌شوند،^{۱۶} مستکبرانی که مردم را از راه خداوند گمراه می‌کنند،^{۱۷} جزو تهدید شدگان از عذاب الهی هستند.

۱. «مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ»، (مائده: ۵) (۶۰).

۲. «وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي»، (طه: ۲۰) (۸۱).

۳. همانند: (مائده: ۵) (۶۰)، (نساء: ۴) (۹۳) و (فتح: ۴۸) (۶).

۴. «فَلَعَنَ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ»، (بقره: ۲) (۸۹) و (احزاب: ۳۳) (۶۴) و (بقره: ۲) (۱۶۱) و (بقره: ۲) (۸۸).

۵. «وَيُعَذِّبُ الْمُتَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ...وَلَعَنَهُمْ»، (فتح: ۴۸) (۶).

۶. «وَعَدَ اللَّهُ الْمُتَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا هِيَ حَسْبُهُمْ وَلَعَنَهُمُ اللَّهُ»، (توبه: ۹) (۶۸) و (محمد: ۴۷) (۲۳).

۷. «أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ»، (بقره: ۲) (۱۵۹) و (بقره: ۲) (۸۹).

۸. «أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ»، (نساء: ۴) (۵۲) و (آل عمران: ۳) (۸۷).

۹. «مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا»، (مائده: ۵) (۶۰).

۱۰. «أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ»، (رعد: ۱۳) (۲۵).

۱۱. «إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»، (احزاب: ۳۳) (۵۷).

۱۲. «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَمَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ»، (نساء: ۴) (۹۳).

۱۳. «لَعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَا تَخْذَنْ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا»، (نساء: ۴) (۱۱۸) و (ص: ۳۸) (۷۸) و (حجر: ۱۵) (۳۵).

۱۴. «إِنَّ الَّذِينَ يُكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»، (آل عمران: ۳) (۲۱).

۱۵. «فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»، (انشقاق: ۸۴) (۲۴).

۱۶. «وَالَّذِينَ يَكْتُمُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»، (توبه: ۳۴) (۳۴).

۱۷. «كَأَنَّ فِي أُنْفُسِهِمْ وَقْرًا فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»، (لقمان: ۳۱) (۷) و (جاثیه: ۴۵) (۸).

۴. تحلیل نظام احساسات الهی

پس از ریشه‌یابی و دسته‌بندی کلان احساسات انسانی، با رجوع به آیات قرآنی دریافته‌ایم که خداوند متعال نیز انواع مختلفی از عواطف و احساسات را در کلمات مقدس خود ابراز داشته است. در نگاه اول، عواطف و احساسات انسانی با آنچه از سوی خداوند ابراز شده، همسان و مشابه به نظر می‌رسد، اما با استمداد از روش کلام شیعه به تمایزهای جدی خواهیم رسید. لکن به منظور فهم درست این تمایز لازم است به جایگاه بحث از احساسات الهی در اندیشه متکلمین شیعه اشاره کنیم.

مباحث مربوط به خداوند متعال در سه بخش دسته‌بندی می‌گردد: ذات الهی، صفات الهی و افعال الهی. بر اساس روایات معتبر، انسان از اندیشیدن در ذات الهی منع شده است چرا که نتیجه‌ای جز گمراهی و هلاکت در پی ندارد.^۱ این هلاکت از این روست که چون وجود خداوند فراتر از قدرت درک و فهم بشری است، غوطه‌ور شدن در این عرصه تنها به سرگردانی و گمراهی بیشتر می‌انجامد.^۲ اما در مقابل، انسان‌ها به اندیشه ورزی در صفات الهی و افعال الهی از جمله خلقت، توصیه شده‌اند.^۳ برخی اندیشمندان معاصر این دو دسته اخیر یعنی صفات و افعال الهی را ذیل عنوان صفات خداوند به دو دسته: صفات ذاتیه و صفات فعلیه تقسیم می‌کنند. بر این اساس، صفات ذاتیه «صفاتیه هستند که از مقام ذات، انتزاع می‌شوند» و صفات فعلیه «صفاتیه که از مقام فعل، انتزاع می‌شوند» (مصباح ۱۳۸۲، ۴۰۱ ج ۲). اکنون باید دید که موضوع ابراز احساسات در کدام بخش از این مباحث جای می‌گیرد.

بدون شک همان‌گونه که خلقت آسمان و زمین و نزول قرآن کریم از صفات فعلیه خداوند است، ابراز احساسات الهی در آیات قرآنی نیز از سنخ صفات فعلیه الهیه هستند. از این رو همان قواعد صفات فعلیه بر آنها جاری است. «همچنین نسبت دادن صفات فعلیه به خدای متعال، بدین معنا نیست که غیر از وجود او و وجود مخلوقاتش، امر عینی دیگری به نام صفات فعلی، تحقق می‌یابد و خدای متعال به آن موصوف می‌گردد. بلکه همه این صفات، مفاهیمی است اضافی که عقل از مقایسه خاصی بین وجود خدای متعال و وجود مخلوقاتش انتزاع می‌کند» (مصباح ۱۳۸۲، ۴۰۲). به عبارت دیگر، صفات فعل از مقام فعل الهی انتزاع می‌شوند.

نکته بسیار مهم دیگری که باید مورد توجه قرار گیرد این است که هر صفتی اعم از صفات ذات مثل: علم و حیات و قدرت؛ و صفات فعل مثل: خلقت و روزی رسانی و ابراز دوستی و غضب؛ وقتی در مورد خداوند به کار می‌رود باید با قید تنزیه و نفی مشابهت بین او و انسان‌ها به کار برده شود، «أَيْسَ كَيْفَ شَيْءٍ»، (۴۲: ۱۱). از آنجاکه خداوند موجودی بی‌نهایت و فرامادی است حتی در اثبات صفات ثبوتیه نیز باید توجه کرد که اساس آن صفات در مورد خداوند با نمونه مادی و بشری آن متفاوت است و تنها در مفهوم کلان اشتراک دارند. همانطور که نباید در جهت عکس، به بهانه این تمایز از اندیشیدن و درک صفات و اسماء الهی دست شست و قائل به تعطیل شد. «از امام جواد (ع) پرسیده شد: آیا جایز است که در مورد خدا گفته شود او هم یک شیء است؟ امام پاسخ داد: بله جایز است به شرط آنکه از حد تعطیل و تشبیه خارج شود» (الکلینی ۱۳۷۶، ج ۱، ۱۰۴). این همان حد وسط بین تعطیل و تشبیه است که جزو ارکان اندیشه‌های تشیع در باب شناخت خداست، بدین معنا که نباید صفات الهی را همانند صفات انسانی دانست و نباید به بهانه تفاوت، اندیشه‌ورزی در این موضوع را تعطیل کرد. بر این اساس، باید پرسید که انواع احساساتی که از سوی خداوند ابراز شده‌اند را چگونه باید فهمید؟

ابراز شادی و خشم و دیگر احساسات در مورد انسان‌ها مسبوق به ایجاد حالات درونی است. بدین معنا که انسان ابتدا در درون خود دچار حالت شادی و یا ناراحتی و خشم می‌گردد و سپس این حالات در ظاهر و رفتار و گفتارش نمود پیدا می‌کند. در حقیقت مهم‌ترین بخش

۱. «مَنْ نَظَرَ فِي اللَّهِ كَيْفَ هُوَ هَلَكَ»، هر آنکس در چگونگی وجود خدا بیاندیشد هلاک می‌شود (الکلینی ۱۳۷۶، ۱۱۵).

۲. «تفکر در (ذات) خدا را رها کنید؛ چرا که تفکر در ذات خدا جز بر سرگردانی نمی‌افزاید؛ زیرا نه چشم‌ها قدرت درک خداوند را دارند و نه خبرها به حد ذات او می‌رسند» (عاملی ۱۴۰۹، ق ۱۹۹ ج ۱۶).

۳. «أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ»، (اسراء: ۱۷)، (۸۸).

عواطف و احساسات همان تغییر حالات روحی و روانی انسان است که موجب دگرگونی حال و رفتار می‌گردد و این چیزی است که به هیچ وجه در مورد خداوند متعال مصداق ندارد. «یکی از شیعیان در محضر امام باقر (ع) شرفیاب بود که عمرو بن عبید وارد شد و گفت: قربانت! خدای تبارک و تعالی - که فرماید: «هر که غضب من به او در آید سقوط کند» معنی این غضب چیست؟ فرمود آن کیفر است، ای عمرو کسی که گمان کند خدا از حالی بحال دیگر در آید او را به صفت مخلوق توصیف نموده است، خدای تعالی را چیزی از جا نکند تا تغییرش دهد (او مخلوق است که غضب از جایش بکند و تغییرش دهد)» (مصطفوی ۱۳۶۹، ۱۴۹ ج ۱). بنابراین خداوند به هیچ وجه دچار تغییر حالات و دگرگونی‌های درونی نمی‌گردد، بلکه مراد از احساسات خوشایند مثل محبت، دوست داشتن و امثال آن اعطای ثواب و پاداش به بندگان است و مراد از احساسات ناخوشایند مثل دوست نداشتن و غضب و لعنت، تنبیه عملی خطاکاران است. «هشام بن حکم گوید: از جمله پرسش‌های نزدیک از امام صادق (ع) این بود که: خدا خشنودی و خشم دارد؟ حضرت فرمود آری ولی خشم و خشنودی او طبق آنچه در مخلوقین پیدا می‌شود، نیست؛ زیرا که خشنودی حالتی است که به انسان وارد می‌شود و او را از حالی به حالی برمی‌گرداند چون که مخلوق توخالی ساخته شده و بهم آمیخته است. هر چیز در او راه دخولی دارد و خالق ما را راه دخولی برای اشیاء نیست زیرا او یکتاست، ذاتش یگانه و صفتش یگانه است، پس خرسندی او پاداش او و خشمش کیفرش می‌باشد بدون اینکه چیزی در او تأثیر کند و او را برانگیزاند و از حالی به حالی گرداند، زیرا این تغییرات از صفات مخلوقین ناتوان نیازمند است» (مصطفوی ۱۳۶۹، ۱۵۰ ج ۱). بنابراین خداوند نیز همانند انسان در آیات قرآنی به ابراز احساسات می‌پردازد، لکن این به معنای تغییر حالات درونی او نیست بلکه نشان دهنده مسیر هدایتی است که عمل به آن باعث پاداش و عقاب می‌گردد.

۵. انواع کنش از نظر ماکس وبر

ماکس وبر موضوع جامعه‌شناسی تفسیری خود را، «کنش اجتماعی معنادار» می‌داند. کنش اجتماعی از نظر او، کنشی است که «معطوف به رفتار گذشته، حال و یا آینده دیگران باشد» (وبر ۱۳۷۴، ۲۵). و البته این کنش اجتماعی باید معنادار باشد؛ چرا که «ضرورتاً هر تماسی که بین افراد انجام گیرد دارای خصوصیت اجتماعی نیست، زمانی این خصوصیت وجود دارد که رفتار فرد به شکل معناداری به دیگران معطوف باشد» (وبر ۱۳۷۴، ۲۶). دسته‌بندی وبر از انواع کنش بسیار مشهور است که آنها را در چهار دسته جای می‌هد: کنش سنتی^۱، کنش احساسی^۲، کنش عقلانی معطوف به هدف^۳ و کنش عقلانی معطوف به ارزش (Weber 1978, 25).^۴ کنش سنتی، «حاصل‌گرایش به سنت است که از طریق عادات طولانی‌مدت ایجاد می‌شود» (وبر ۱۳۷۴، ۲۸). کنش عاطفی، «ناشی از تمایلات خاص و وضعیت احساسی شخصی است» (وبر ۱۳۷۴، ۲۸). این دو نوع کنش در ادبیات وبر از ارزش کمتری برخوردارند و در رتبه بعدی قرار دارند. آنچه در جهان مدرن اهمیت دارد کنش معطوف به هدف است. «کنشگر عقلانی معطوف به هدف، در نگاه جامعه‌شناسی تفهیمی از اولوبیتی برخوردار است؛ زیرا واجد بالاترین درجه بدهت عقلانی است. سرشت رفتار مزبور این است که وقتی هدف آن پس از تفکر عمیق تعیین شد، مناسب‌ترین وسایل را با به حساب آوردن پیامدهای قابل پیش‌بینی که ممکن است جریان عمل را دچار اشکال کنند، انتخاب می‌کند» (فرونند ۱۳۸۳، ۱۰۱). چهارمین نوع کنش نیز، کنش عقلانی معطوف به ارزش است. «کنش عقلانی معطوف به ارزش رفتاری است که بدون اعتنا به پیامدهای قابل پیش‌بینی عمل، تنها از اعتقاد کنشگر الهام می‌گیرد. در این حالت، فرد با اخلاص کامل خود را در خدمت یک ارزش یا یک آرمان از سنخ دینی، سیاسی و... قرار می‌دهد، با این احساس که خود را برای انجام فلان عمل بی‌چون و چرا مکلف می‌بیند (فرونند ۱۳۸۳، ۱۰۰-۱۰۱)». اکنون با فرض

1. Traditional.
2. Affectual.
3. Zweckrational.
4. Wert rational.

پذیرش طبقه‌بندی وبر، پرسش اساسی این است که وقتی انسان باورمند در الگوگیری از قرآن کریم و نظام ابراز احساسات الهی اقدام به کنش اجتماعی می‌کند، آیا این دسته‌بندی چهارگانه ظرفیت فهم و تفسیر آن را دارد؟

تمایز دو نوع کنش اخیر نسبت به کنش سنتی و عاطفی در این است که وبر نوعی عقلانیت برای آنها فرض می‌گیرد، لکن عقلانیت در کنش معطوف به هدف در اوج خود قرار دارد، زیرا کنشگر خود را مقید به هدفی از پیش تعیین شده و یا هدفی از بیرون آمده، نمی‌داند و در مرحله دستیابی به هدف نیز تقیدی به ابزار یا مسیر خاصی برای تحصیل آن هدف وجود ندارد، بلکه کنشگر هدف را پس از «تفکر عمیق» تعیین می‌کند و سپس «مناسب‌ترین وسایل را با به حساب آوردن پیامدهای قابل پیش‌بینی که ممکن است جریان عمل را دچار اشکال کنند انتخاب می‌کند». کنش معطوف به ارزش نیز بهره‌ای از عقلانیت دارد و آن طور که وبر می‌گوید: «کنش ارزشی به این خاطر از کنش عاطفی متمایز می‌گردد که شکل‌بخشی آگاهانه‌ای از ارزش‌های هادی کنش و از توجه مدون و دائمی جزئیات این کنش به ارزش‌های فوق‌ارائه می‌دهد» (وبر ۱۳۷۴، ۲۹). به تعبیر روشن‌تر، کنشگر در اینجا توجهی دائمی به آن ارزش‌های برتر دارد و سعی می‌کند به صورت آگاهانه جزئیات کنش خود را مطابق با آن ارزش‌ها شکل دهد. بنابراین، این سطح از عقلانیت در قیاس با کنش معطوف به هدف بسیار نازل است. کنشگر دیگر عقلانیتی در انتخاب آن ارزش‌های برتر و پیشینی ندارد، بلکه گویی آنها را از روی تقلید و یا تحمیل بیرونی می‌پذیرد. علاوه بر اینکه پذیرش همین اصول بیرونی نیز تأمین‌کننده هدف متعاقبی نیست؛ چرا که وبر در ادامه تصریح می‌کند: «عنصر مشترک آنها [عاطفی و معطوف به ارزش] این است که معنی کنش در کسب نتیجه بیرونی نیست بلکه در خود کنش نهفته است» (وبر ۱۳۷۴، ۲۹). بر این اساس گویی نوعی فقدان عقلانیت در هر دوی آنها حضور دارد و صرفاً انجام می‌شوند که انجام بشوند. نکته دیگر نیز به انتخاب بهترین مسیر و یا ابزار برای رسیدن به هدف برمی‌گردد که از امتیازات کنش معطوف به هدف به حساب می‌آید، لکن در کنش معطوف به ارزش وجود ندارد، زیرا هدف در خود کنش نهفته است و انتخابی عقلانی برای یافتن «مناسب‌ترین وسایل با به حساب آوردن پیامدهای قابل پیش‌بینی» وجود ندارد. خلاصه آنکه باید اذعان داشت که چهارگانه وبری در طبقه‌بندی انواع کنش، علی‌رغم جانبداری از ارائه تصویری مثبت از «کنش معطوف به هدف» ظرفیت تبیین آن کنش اجتماعی را ندارد که انسان باورمند از نظام ابراز احساسات الهی وام گرفته است، بلکه لازم است با وام‌گیری از ادبیات موجود به فهم دقیق‌تری از آن دست یافت.

کنش اجتماعی انسان باورمند بر اساس نظام ابراز احساسات الهی از جوهری به کنش‌های موجود شباهت دارد، لکن هیچ‌کدام از آنها نیست. از این حیث که در قالب احساسات خوشایند یا ناخوشایند ابراز می‌شوند به کنش عاطفی شباهت دارند، لکن به هیچ وجه کنش عاطفی از نوع وبری نیستند، چون تغییر و انفعال و دگرگونی در ذات الهی راه ندارد و انسان باورمند نیز اجازه دخالت دادن احساسات شخصی خود را در کنش باورمندانه ندارد. کنش باورمندانه به کنش عقلانی معطوف به ارزش نیز از آن حیث که به دنبال تأمین ارزش بالاتری است، شباهت دارد. خداوند متعال خالق جهان و انسان‌هاست و هدف از خلقت آنها را عبادت و وصول به کمال انسانی می‌داند^۱. بنابراین ابراز خشنودی در آیات به معنای اعطای ثواب و تشویق مؤمنان به انجام آن کنش است، همانطور که ابراز ناخشنودی به معنای ترتب عقاب بر آن فعل و با هدف پرهیز از کنش‌هایی است که مانع رشد و سعادت افراد می‌گردد.^۲ کنش باورمندانه از جهتی نیز شبیه به کنش عقلانی معطوف به هدف است؛ چرا که هم در انتخاب هدف و هم در انتخاب وسیله مناسب با آن بر اساس عقلانیت متعالی عمل می‌گردد. بنابراین ابراز محبت یا خشم و غضب نسبت به فرد خاص و یا یک کنش انسانی در آیات الهی، تأمین‌کننده اهداف متعالیه در مسیر هدایت و کمال انسانی است و

۱. «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات (۵۱): ۵۶).

۲. لازم به ذکر است خداوند متعال کمال مطلق و از هر حیث بی‌نهایت و نامحدود است، لذا فرض هدف بیرون از ذات و یا تلاش برای وصول به آن اساساً از ساخت قدسی او به دور است، لکن از آنجا که او فیض مطلق است حکمتش اقتضای خلق انسان و جهان و سپس هدایت انسانها به کمال و سعادت را دارد. بنابراین هدفمند بودن خداوند در ابراز احساسات در راستای هدایت و سعادت انسانی است که خود حاصل حکمت و غلبان فیض ربوبی است.

این اهداف نه با منطق عقل ابزاری که بر اساس عقلانیت متعالی و ناظر به ارزش‌های برتر انسانی و جهانی تعیین می‌گردد. این عقلانیت متعالی در عرصه انتخاب مسیر و ابزار مناسب نیز فعال است و متناسب با هر ارزشی، ادبیات بیانی مناسب آن انتخاب و ابراز شده است. بنابراین، می‌توان کنش باورمندانه برگرفته از نظام ابراز احساسات الهی را در قالب «کنش معطوف به ارزش بر اساس عقلانیت متعالی» فهم کرد. «کنش معطوف به ارزش بر اساس عقلانیت متعالی» در شیوه بیان شبیه کنش عاطفی است، در ارزش‌مندی شبیه کنش معطوف به ارزش است لکن ارزشی که بر اساس عقلانیت متعالی فهم و انتخاب می‌گردد و در هدف‌گذاری و انتخاب بهترین وسیله وصول به هدف، شبیه کنش عقلانی معطوف به هدف است با این تفاوت که اهدافش محدود به هدف‌های مادی و ماتریالیستی نیست و در انتخاب ابزار مناسب نیز از عقلانیت متعالی پیروی می‌کند.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

خداوند متعال در قرآن کریم با استفاده از زبان رایج انسانی با انسان‌ها سخن می‌گوید. خداوند در برخی آیات به ابراز محبت، خشم و امثال آنها می‌پردازد. هرچند این ابراز احساسات در وهله اول شبیه کنش عاطفی به نظر می‌رسد، اما از آنجا که تغییر و انفعال در ذات خداوند راه ندارد، به هیچ وجه نمی‌توان آن را از نوع کنش عاطفی وبری تلقی کرد. ابراز احساسات الهی از سویی معطوف به ارزش است و از سوی دیگر بر اساس یک منطق متعالی و در راستای تأمین سعادت و کمال انسانی ابراز می‌گردد. بر این اساس هیچ یک از انواع کنش اجتماعی وبری، قابلیت بازنمایی آنها را ندارد، بلکه باید کنش باورمندانه برگرفته از نظام ابراز احساسات الهی را در قالب «کنش معطوف به ارزش بر اساس عقلانیت متعالی» فهم و تفسیر کرد؛ عقلانیتی که منحصر به لایه ماتریالیستی نبوده، بلکه ارزش‌های متعالی انسانی و الهی در آن لحاظ می‌گردد و در انتخاب ابزار و مسیر تأمین آن اهداف متعالی از عقلانیت متناسب با خود بهره‌مند می‌شود. بر این اساس، هدف وسیله را توجیه نمی‌کند بلکه وسیله‌ی تأمین یک هدف باید متناسب با آن هدف متعالی باشد. نکته مهمی که می‌توان از این بیان نتیجه گرفت این است که الگوی نظام ابراز احساسات الهی می‌تواند الگوی رفتاری انسان مؤمن قرار گیرد. انسان که خلیفه خداوند بر روی زمین است در باور، کنش فردی و اجتماعی تابع دستورات خداوند است و این الگوی رفتاری نیز دستورالعملی عینی برای کنش اجتماعی انسان باورمند می‌باشد.

۸. منابع

قرآن کریم.

- الاسلامیة، مجمع البحوث. ۱۴۱۴. شرح المصطلحات الفلسفیه. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة.
- الکلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۷۶. اصول الکافی. تهران، قم: دارالأسوة للطباعة و النشر.
- خسروپناه، عبدالحسین. ۱۳۸۶. "فلسفه عشق در حکمت اسلامی". کتاب نقد ۴۳: ۲۷-۵۶.
- سینا، ابوعلی. ۱۳۹۵. النفس من کتاب الشفاء. Edited by حسن حسن زاده آملی. قم: بوستان کتاب.
- شیرازی، قطب الدین. ۱۳۸۴. شرح حکمة الاشراف سهروردی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- صلیبیا، جمیل. ۱۳۸۹. المعجم الفلسفی. بیروت: ذوی القربا.
- طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۹۸. نهاية الحکمة. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عاملی، شیخ حر. ۱۴۰۹ ق. وسائل الشیعة. قم: موسسه آل البیت.
- فارابی، محمد بن محمد. ۱۹۹۵. آراء أهل المدينة الفاضلة و مضاداتها. ویرایش علی بوملحم. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- فروند، ژولین. ۱۳۸۳. جامعه شناسی ماکس وبر. ترجمه عبدالحسین نیک گهر. تهران: توتیا.
- مروتی، سارا ساکی؛ فرشته دارابی؛ سهراب. ۱۳۹۴. "معناشناسی واژه لعن در قرآن کریم". الهیات قرآنی ۴۳-۶۴.
- مصباح، محمد تقی. ۱۳۸۲. آموزش فلسفه. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- مصطفوی، سید جواد. ۱۳۶۹. ترجمه اصول الکافی. تهران: کتاب فروشی علمیه اسلامیة.
- وبر، ماکس. ۱۳۷۴. اقتصاد و جامعه. ترجمه عباس منوچهری، مهرداد ترابی نژاد، مصطفی عمادزاده. تهران: انتشارات مولی.

References

- Al-Islamiya, Maktabah. A. (1994). *Explanation of philosophical terms*. Mashhad: MaJma al-Bohuth al-Islamia.
- Alkolaini, Muhammad Ibn Yaqun. b. (1997). *Usul al-Kafi*. Tehran, Qom: Dar al-Oswa for printing and publishing.
- Ameli, Sheikh. Hurr. (1988). *Vasail al-Shia*. Qom: Al al-Bayt Institute.
- Barrett, L. F., Lewis, M., & Haviland-Joes, J. (2016). *Hnadbook of Emotions*, New York, London: The Guilford Press.
- Cooper, John. M. (1999). *Reason and Emotion: Essys on Ancient Moral Psychology and Ethical Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Farabi, Abo Nasr (1995). *Ara ahl al-Madineh al-Fazela wa Mozadatoha*. Beirut: Al-Hilal Dar and Maktaba.
- Freund, J. (2004). *Sociology of Max Weber*. (A. N. Gohar, translator) Tehran: Tutia.
- Khosropanah, Abd al-Husain. (2007). Philosophy of love in Islamic wisdom. *Journal of Book Critique*, 43, 27-56.
- Lazarus, Richard. S. 1991a. *Emotion and Adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Lazarus, Richard. S. 1991b. "Progress on a Cognitive-motivational-relational theory of." *American Psychologist*, 46(8): 819-834.
- Maruti, S. s. (2014). The semantics of the word "curse" in the Holy Quran. *Quranic Theology*, 43-64.
- Misbah, Muhammad Taqi. (2003). *Teaching of philosophy*. Tehran: Amir Kabir Publishing House.
- Mustafavi, Seyd. J. (1990). *Translation of Usul al-Kafi*. Tehran: Ilmia Islamia bookstore.
- Plutchik, Robert. 1982. "A psychoevolutionary theory of emotions." *Social Science Information* (University Press of America) (21): 529-553. <https://doi.org/10.1177/053901882021004003>.
- Saliba, c. (2010). *Philosophical Encyclopedia*. Beirut: Dhu al-Qurba.
- Sina, Abu Ali. (2015). *Kitab al-Nafs of al-Shefa*. (H. Hassanzadeh Amoli, editing) Qom: Bostan Kitab.
- Shirazi, Qutb. Al-Din. (2005). *Description of Hikmat al-Ishraq of Suhrawardi*. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.
- Strongman, T. Kenneth. (2003). *The Psychology of Emotion; From Everyday Life to Theory*, Fifth Edition. West Sussex, England: John Wiley & Sons Ltd.
- Tabatabai, Seyd. Muhammad Husein. (2018). *Nehayat al-Hikmat*. Qom: Islamic Publications Office of Society of Teachers of Qom Seminary.
- Weber, Max. (1978). *Economy and Society; An Outline of Interpretive Sociology*. California: University of California Press.